

بررسی کارکردهای وقف شوشتر در دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷)

علی‌اکبر کجباف*، پروین بیگ‌محمدی، مرتضی نورایی

استاد گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان؛ دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه اصفهان؛ استاد گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان

تاریخ دریافت: (۱۳۹۷/۰۵/۰۲) تاریخ پذیرش: (۱۳۹۷/۱۱/۰۲)

The Functions of the Endowment of Shushtar during the Pahlavi Period (1925-1978)

Aliakbar Kajbaf, Parvin Beyg Mohammadi, Morteza Nooraie

Professor of history department, Esfahan University; Ph.D student in the history of Islamic Iran, Esfahan University; Prof. of history department, Esfahan University

Received: (2018. 07. 24)

Accepted: (2019. 01. 22)

Abstract

Before Pahlavi period, religious environment of Shushtar has caused its people to try to devote the greatest part of their endowments to the construction, repair and provision of the requirements of mosques, schools and shrines; therefore, the most fundamental function of endowment has been of cultural – religious nature. In spite of the swift changes and modifications in the various social, cultural and economic aspects, the people of Shushtar had still paid more or less considerable attention to the tradition of endowment. The present study is an attempt to examine the functions of endowment in Shushtar in Pahlavi period based on a descriptive – analytical method and in accordance with all the endowment documents recorded in the Endowment Department of Shushtar and the available library resources. Moreover, the study is to find the amount, type and uses of the endowments in this particular time span. The results obtained reveal that although the functions had been of cultural – religious nature, they had continued with less emphasis due to the anti-religious policies of Pahlavi regime, in such a way that only 8 real endowment documents has been recorded in Shushtar. Furthermore, consideration of hygienic issues as one of the social functions of endowment has been present in a limited way and accompanied with the cultural – religious function.

Key Words: Shushtar, waqf or endowment, Pahlavi, mosques, shrines.

چکیده

محیط مذهبی شوشتر سبب شد تا قبل از دوره پهلوی، مردم شوشتر سعی کنند بخش اعظم موقوفات خود را به ساخت، تعمیر و تدارک احتیاجات مساجد، مدارس و امامزاده‌ها اختصاص دهند؛ بنابراین در این ادوار، کارکرد وقف بیشتر فرهنگی – مذهبی بود. در دوره پهلوی نیز، علی‌رغم تحول و دگرگونی شتابزده در عرصه‌های گوناگون اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، مردم شوشتر همچنان به صورت کم و بیش، به مقوله وقف توجه نشان دادند. پژوهش حاضر، بر اساس روش توصیفی – تحلیلی و با تکیه بر اسناد وقف‌نامه‌های اداره اوقاف شوشتر و منابع کتابخانه‌ای، درصدد است به بررسی «کارکردهای وقف در شوشتر دوره پهلوی» بپردازد و علاوه بر آن، دریابد میزان، نوع و مصارف موقوفات در این بازه زمانی به چه صورت بوده است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که، کارکردهای موقوفات، گرچه بیشتر فرهنگی – مذهبی است، اما همین کارکرد، در راستای سیاست ضد‌مذهبی حکومت پهلوی متحول شده و به صورت کم‌رنگی تداوم یافته؛ به طوری که براساس اسناد موجود، تنها ۸ مورد سند وقفی در شوشتر تنظیم شده است. علاوه بر این، توجه به مسائل بهداشتی، به عنوان کارکرد اجتماعی وقف، به صورت محدود و توأم با کارکرد فرهنگی – مذهبی وجود داشته است.

کلیدواژه‌ها: شوشتر، وقف، پهلوی، مساجد، امامزاده.

* Corresponding Author: kajbaf@ltr.ui.ac.ir

mohammadi.parvin24@gmail.com
m.nouraei@ltr.ui.ac.ir

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

شوشتر از جمله شهرهایی است که بخش اعظم موقوفاتش متأثر از وجود ریشه‌های مذهبی قوی است، همچنین به دلیل تغییر سیاست مذهبی حکومت پهلوی و تأثیر آن بر اوقاف در سراسر ایران از جمله شهر شوشتر، این محدوده برای پژوهش در نظر گرفته شده است.

بررسی تاریخیچه وقف در شوشتر نشان می‌دهد موقوفات در آنجا، تا قبل از دوره پهلوی، تحت تأثیر اعتقادات و باورهای مذهبی این شهر، بیشتر کارکرد فرهنگی - مذهبی داشته و ساخت مدرسه در کنار مسجد و یا وقف اموال برای احتیاجات مدرسه و مسجد و، در موارد محدودی برای کتابخانه، از دغدغه‌های واقفان بوده، از جمله وقف مسجد و مدرسه میرشکار در دوره صفوی (جزایری شوشتری، ۱۳۹۵: ۱۴۷) و مسجد و مدرسه عبدالله‌بانو در دوره قاجار. همچنین یکی از مصارف وقف که تا قبل از این دوره به صورت شاخص وجود داشت، صرف اموال در راه عزاداری امام حسین(ع) و برگزاری روضه بود. در دوره پهلوی نیز کارکردهای وقف در شوشتر، علی‌رغم دگرگونی سریع ناشی از مدرن‌سازی، با تغییراتی، کم و بیش ادامه یافت. با توجه به تغییر سیاست مذهبی حکومت و تغییرات ناشی از آن، تبیین موقوفات شوشتر و کارکردهای وقف و بررسی تأثیر تغییر رویه مذهبی بر نوع و میزان موقوفات در شهر شوشتر از جمله اهداف تحقیق حاضر است.

با توجه به اینکه موقوفات ثبت شده شهر شوشتر در اداره اوقاف اهواز و شوشتر قرار دارد، بیشترین تحقیق و تحلیل محتوایی شوشتر دوره پهلوی بر

وقف‌نامه‌های این دو شهر متمرکز شده است. برای تحلیل اطلاعات مربوط به موقوفات، وقف‌نامه‌های مربوط به اداره اوقاف شوشتر و اهواز که مربوط به این بازه زمانی بوده، استخراج و براساس سال، دسته‌بندی و در جدول آورده شده است. در این جدول، علاوه بر نام واقف، میزان و نوع موقوفه، نیت واقف، مصرف موقوفه و متولی آن ذکر نیز شده است

در زمینه کارکرد وقف در شهر شوشتر در این برهه، تاکنون پژوهش خاصی صورت نگرفته که حاوی اطلاعات مستقیمی در این زمینه باشد، با این حال، در برخی آثار، به صورت پراکنده، به بررسی اسناد وقفی شوشتر پرداخته شده است، از جمله پایان‌نامه کارکرد سنت وقف در خوزستان در دوره قاجار و پهلوی، که حاوی عناوینی چون، واقفان و طبقات اجتماعی واقفان خوزستان در دوره قاجار و پهلوی، و کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و مذهبی وقف در خوزستان می‌باشد. این اثر، گرچه تقریباً به ذکر اسناد وقفی شهر شوشتر در دوره قاجار و پهلوی پرداخته و از این جهت سودمند است، اما در بررسی کارکرد موقوفات، نگاهی کلی به تمام شهرهای خوزستان داشته و به صورت اختصاصی به بررسی موقوفات شهر شوشتر در دوره پهلوی نپرداخته، از این رو جای کار در این زمینه را باز گذاشته است (قنبری مرداسی، ۱۳۹۵). پایان‌نامه دیگری با عنوان بررسی موقوفات دو شهر شوشتر و دزفول در دوره قاجار نیز، در کنار بیان اوضاع سیاسی - اجتماعی شوشتر در دوره قاجار، به پیشینه وقف در شوشتر اشاره نموده، همچنین موقوفات و طبقات اجتماعی واقفان شوشتر و تأثیرات اجتماعی، فرهنگی و مذهبی موقوفات بر شهر شوشتر را در دوره قاجار بررسی

دوره‌های مختلف به ساخت مساجد، مدارس، بقاع و امامزاده‌ها و تعمیر و مرمت و احتیاجات و لوازم مورد نیاز آنها اختصاص دهند. در دوره پهلوی نیز، همچنان وقف شامل اموری چون مسجد، بقاع، امامزاده و عزاداری امام حسین (ع) می‌شد که این امر، بیش از هر چیز، کارکرد فرهنگی - مذهبی وقف را نشان می‌دهد که در زیر به این موارد پرداخته می‌شود:

۱-۲. وقف مساجد

مسجد همواره مهم‌ترین عنصر مذهبی در شکل‌گیری شهرهاست و به مثابه قلب شهر از نقش‌های گوناگونی برخوردار است. احادیث و اخبار در ثواب بنای مسجد و نگاه‌داری از آن بسیار است، از جمله این سخن پیامبر (ص) که فرمودند: «من بنی مسجدا و او مفضل قضاة بینی الله له بیتا فی الجنة»: هر کس که مسجدی ولو به اندازه لانه مرغی بنا نهد خدایش خانه‌ای در بهشت بسازد (نجفی، ۱۳۹۲: ۱۸۸/۱۴). با توجه به چنین احادیث و روایاتی در فرهنگ و تمدن مسلمین، احداث مساجد و اماکن مذهبی مورد تشویق قرار می‌گیرد و بر حفظ و نگهداری آنها تأکید فراوان می‌شود تا جایی که هیچ مسجدی را پس از احداث نمی‌توان حذف کرد. این اندازه اهمیت و تأکید بر جایگاه مساجد، سبب شده است تا برخی از واقفین نیت خود را بر آن قرار داده و مصرف عواید موقوفه را به احداث و تعمیر مساجد و اماکن مذهبی اختصاص دهند تا به سهم خود، پشتوانه‌ای برای حفظ و توسعه دین باشند (قاسمی‌زاده راوری، ۱۳۹۶: ۱۳۰).

بنابراین، در دوره پهلوی نیز واقفان اجاره دکان و

کرده است بنابراین وقفنامه‌های شوشتر در دوره پهلوی مورد بررسی قرار نگرفته‌اند (کریمی، ۱۳۹۱). مورد دیگر در این زمینه، مقاله «سنت نبوی وقف و جایگاه آن در حیات اجتماعی شوشتر از عهد صفوی تا قاجاریه» است. این اثر، بیش از هر چیز، با ارائه شرحی از اقدامات انجام شده توسط حکام و سادات معروف شوشتر، بیانگر اوضاع سیاسی - اجتماعی شوشتر در این برهه است. همچنین نویسنده تنها به معرفی موقوفات تا دوره پهلوی پرداخته، بی‌آنکه به تجزیه و تحلیل موقوفات و بررسی کارکردهای آن بپردازد (اسدپور و دیگران، ۱۳۹۶). به منظور تکمیل داده‌های اسناد، در کنار استفاده از منابع کتابخانه‌ای، در یک مورد نیز از تاریخ شفاهی استفاده شده است، بدین‌نحو که، به دلیل آگاهی ارزشمند کارمند اداره اوقاف شوشتر با اسناد وقفی و زمینه‌ها و دگرگونی وقف در شوشتر، با وی مصاحبه شده است.

۲. کارکرد فرهنگی - مذهبی

شوشتر شهری باستانی است که شرایط جغرافیایی مناسب سبب رونق تجارت و کشاورزی در آن شده به نحوی که سیاحان در سفرنامه‌های خود همواره از رونق و آبادانی این شهر یاد کرده‌اند، همچنین این شهر از جمله شهرهای مذهبی با اعتقادات قوی و ریشه‌دار است که به همین دلیل در طول تاریخ لقب دارالمومنین داشته است. در واقع از یک طرف، حضور خاندان‌های سادات مرعشی، جزائری و... و اعقاب و اولاد ایشان در شهر شوشتر و از طرف دیگر وجود امامزاده‌ها و بقاع متعدد سبب شد که مردم این شهر تحت تأثیر مسائل و اعتقادات مذهبی خود، بخش اعظم موقوفات خود را در

آرشیو ۹ شوشتر). بعد از انقلاب، نام این مسجد، مانند بسیاری از مساجد، در شوشتر تغییر یافت، در صورتی که تغییر نام موقوفات به دلیل کاهش انگیزه واقفان برای وقف اموال خود جایز نیست (منصوری، مصاحبه، ۱۳۹۶) و از طرف دیگر، ممکن است به مرور زمان در اسناد وقفی به علت تغییر نام اسامی، خلل پدید آید.

۲-۲. وقف بقاع و امامزاده‌ها

همان‌طور که گفته شد، شوشتر شهری مذهبی است که به دلیل وجود بقاع و امامزاده‌های متعدد در آن لقب چهل پیر داشته است. امام شوشتری در این خصوص می‌نویسد:

روی هم رفته در شوشتر و بلوک آن مزارات بسیار است که برخی از آن را باید مربوط به علمای یهود دانست مانند روبیل و شعیب در میان آب، ... و برخی دیگر از علمای اهل سنت اند مانند سعد سعید، برخی هم سادات اند...، مانند سیدمحمد بازار... (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۱۳۶).

بنابراین بدیهی است، با توجه به حضور امامزادگان متعدد در شوشتر، در دوره پهلوی نیز واقفان مانند گذشته، علاوه بر وقف مساجد، در راستای کسب ثواب اخروی، به مرمت و توسعه زیارتگاه‌ها و امامزادگان پرداخته و اموالی از سوی آنان برای این منظور اختصاص داده شود. در میان امامزاده‌های این شهر، امامزاده سیدمحمد بازار در دوره پهلوی، به این دلیل که در مرکز بازار شهر و همجوار قیصریه قرار داشت، بسیاری از دکانداران شوشتری، به دلیل ارادت خود به امامزاده، در سال ۱۳۰۵/۱۹۲۶م دکان‌های خود را وقف آن نمودند، از

مال خود را وقف تعمیر و نگهداری مساجد می‌کردند و این کارکرد وقف تأثیر خود را بر گسترش مساجد و تعمیر و نگهداری آنها نشان می‌دهد. به عبارتی، در این برهه، در سایه موقوفات، مساجد موجود تعمیر و بازسازی می‌شدند. برای مثال، سیدمحمد حسین سید نبوی در وقف‌نامه‌ای که در سال ۱۳۴۱/۱۹۶۲م ثبت نمود، درآمد و عایدات دو باب دکان در محله دکان‌شمس شوشتر را صرف تعمیر مسجد معروف به (سیدحسین) نمودند (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۳۱ شوشتر). با توجه به ساختار شهری و تغییرات کالبدی که در دوره پهلوی، به علت مدرن‌سازی، اتفاق افتاد، خیابان‌کشی‌های جدید در شهرها از همان دوره پهلوی اول آغاز شده بود و همواره امکان تغییر کاربری اماکن و اراضی وجود داشت، از این رو واقف، با اذعان به این مطلب، می‌گوید: «منابع حاصل فروش دکان‌ها صرف تعمیر مسجد شود» (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۳۱ شوشتر). این مطلب آینده‌نگری واقف در این باره و انگیزه وی را در تداوم امر وقف را نشان می‌دهد. از طرف دیگر، با توجه به سفارش واقف به نگهداری ساختمان موقوفه، یکی از دلایل حفظ موقوفه، عمل به نیت واقف است (کشاوری، ۱۳۸۸: ۱۰۴).

یکی دیگر از مواردی که در این دوره برای مسجد وقف می‌شده، اختصاص دادن اموال جهت رفع احتیاجات مسجد بوده است، برای مثال، در وقف‌نامه‌ای، حاج حبیب بن مرحوم استاد رجب، در سال ۱۳۱۰/۱۹۳۱م، سه قطعه زمین و منافعشان را وقف مسجد میان کوچه پهن معروف به مسجد حاج اسماعیل طراحی نمود (اداره کل اوقاف خوزستان، سند

جمله دکان نجار، زرگر، بزاز، حاج جعفر عطار، خواجه علی اکبر عطار و... (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۳۴ شوشتر) که در حدود ۲۲ دکان می شدند، که از این تعداد ۸ دکان از آنها متعلق به خانواده عطاران بود. وقف دکان در این دوره از یک طرف رونق و شکوه تجارت در شوشتر را نشان می دهد و از طرف دیگر تعداد زیاد این وقفیات نه تنها باعث تأمین منابع مالی برای تعمیر امامزاده‌ها و رسیدگی به امور زائرین می شد، بلکه بقاء، تداوم و توسعه آنها و گسترش فرهنگ زیارت در این شهر را ایجاد می کرد. در این زمان، از آنجا که دولت پهلوی در صدد تضعیف مذهب بود، مردم شخصاً به امامزاده‌ها، به عنوان یکی از مظاهر مذهب توجه و سعی در برآورده کردن احتیاجات آنها داشتند. علاوه بر این مسائل، هدف در برخی وقف‌های این دوره، کمک به درماندگان و فقرایی بود که به دلیل عدم داشتن توانایی مالی برای زیارت ائمه (ع)، با کمک واقفین بتوانند در عوض به زیارت امامزادگان نائل شوند. وقف‌نامه امامزاده سید محمد ماهر و در سال ۱۳۰۵ / ۱۳۴۵ق، از جمله مواردی است که با این هدف تنظیم شده است (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۳۲ شوشتر).

۳-۲. وقف عزاداری امام حسین (ع)

برخلاف دوره‌های قبل که عزاداری امام حسین (ع) با حمایت شاهان و توسط ایشان انجام می شد، در دوره پهلوی اول، عزاداری توسط حاکمیت انجام نمی گرفت و روضه‌خوانی در راستای سیاست تضعیف مذهب و کاهش قدرت روحانیون، ممنوع شد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۷۵؛ لمبتون، ۱۳۶۲: ۴۲۱-۴۲۳). اما رضاشاه بیش از اینکه به ممنوعیت عزاداری بپردازد، درصدد بود تا با آلوده و مبتذل کردن

مجالس عزاداری از رواج و رونق این گونه مجالس بکاهد، مثلاً در برخی از دستوراتش آمده بود که: «در صورت حضور خانم‌ها در مجالس روضه‌خوانی، زن و مرد با هم روی صندلی و نیمکت نشسته استماع روضه نمایند» (سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۱: ۱۴۴)، این در حالی است که زنان مذهبی و سنتی شوشتر به جهت حفظ شأن مجالس روضه بدون حجاب حاضر نمی شدند. در سال ۱۳۱۱ / ۱۹۳۲م تنها روضه‌های مختصری برگزار شد، در سال ۱۳۱۴ / ۱۹۳۵م نیز، در ایام سوگواری محرم و صفر راه انداختن دسته‌ها، روضه‌های خانگی، و حتی ذکر مصایب سیدالشهدا در مجالس ترحیم هم ممنوع شد (واقعه کشف حجاب، ۱۳۷۳: ۲۰۰). بعد از آن نیز از بستن روسری یا دستمال برای شرکت در مجالس روضه جلوگیری به عمل آمد تا اینکه در سال ۱۳۱۶ / ۱۹۳۶م، به طور کلی روضه‌خوانی ممنوع شد (سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۱: ۱۹). اما اوج مخالفت‌های رضاشاه در سال ۱۳۱۹ / ۱۹۳۹م بود که به سران اصناف و بنگاه‌ها دستور داده بود که هم‌زمان با ماه محرم، کارناوال شادی راه بیندازند (مکی، بی تا: ۱ / ۴۵۲). بنابراین با استناد به این مطالب می توان اذعان نمود با وجود چنین ممنوعیت‌ها و محدودیت‌های قانونی درباره مراسم عزاداری، از جمله روضه سیدالشهدا و ذکر مصایب، مردم شوشتر تاحدی از مسائل مذهبی فاصله گرفته و به دنبال وقف در حوزه‌های دردسرساز نباشند؛ به همین جهت، براساس اسناد موجود، در دوره پهلوی اول موردی از وقف در زمینه عزاداری امام حسین (ع)، حسینیه، تکیه و غیره در شوشتر به دست نیامد.

اما در دوره پهلوی دوم، مردم دوباره قوانین رضاشاه را زیر پا گذاشتند و در محرم سال ۱۳۲۲ /

مورد دیگری از اسناد پیدا نشد. بعد از این نیز از آنجا که از راه‌اندازی دستجات محرم (حسینیه‌ها نیز به مثابه مساجد محل اعتراض و فعالیت علیه رژیم پهلوی بود)، به دلیل فعالیت‌های سیاسی علیه رژیم شاه و حمایت از امام خمینی، تا حد زیادی جلوگیری می‌شد، و به دلیل اینکه شاید شور و جنبش حسینی در این دهه‌ها از حرارات افتاده بود، وقف در این مورد صورت نگرفت.

۳. کارکرد اجتماعی

برخی از خدمات اجتماعی در دوره پهلوی، در شهر شوشتر مانند سایر مناطق، از طریق موقوفات انجام می‌شده است. از آنجا که حفظ بهداشت عمومی، یکی از مشکلات روزمره شهر شوشتر بود و مراکز بهداشتی، از جمله اماکنی بودند که به شدت مورد نیاز شوشتر بود، به همین جهت، واقفان با عنایت به نیازهای اجتماعی اقدام به وقف کردند، گرچه تأسیس این مراکز در کنار مساجد و بقاع متبرکه، بیشتر در راستای اهداف مذهبی صورت می‌گرفت. برای مثال، در دوره پهلوی یک استشهاده در سال ۱۳۰۹/۱۳۴۹ق وجود دارد مبنی بر اینکه بیت‌الخلا بقعه براءبن‌مالک از قبل وجود داشته و بعد از اینکه مشهدی باذعلی، زمین‌های اطراف بقعه را خریداری نموده و در آن خانه درست کرده این سرویس بهداشتی جزو خانه وی شده است، اما همچنان عموم زائرین از آن استفاده می‌کردند... (اداره کل اوقاف خوزستان، ۱-۵۳۸-۸ الف).

در جای دیگر نیز واقف، زمین را جهت ساخت سرویس بهداشتی برای مسجد وقف می‌کرد. از جمله، مشهدی محمد عطاری در سال ۱۳۴۴/

۱۹۴۳م تکایا و مساجد فعال شدند و سیاست‌های حکومت نمی‌توانست به طور کامل مانع برگزاری چنین مراسمی در شهر شوشتر شود. از این‌رو، کارکرد مذهبی وقف در زمینه روضه‌خوانی، تجدید شد. برای نمونه در وقفنامه سال ۱۳۳۳/۱۹۵۴م، حاجی نبی مشاک عواید دکانی در راسته تفنگ‌سازان شهر شوشتر را صرف روضه‌خوانی حضرت اباعبدالله علیه‌السلام نمود (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۲۹ شوشتر). به نظر می‌رسد واقف، به دلیل عدم حمایت از برگزاری چنین مراسمی در دوره پهلوی، سعی نموده براساس نیاز روز جامعه و با هدف زنده ماندن مراسم دینی، تنها برای عزاداری امام حسین(ع) دکانش را وقف کند و به عبارتی وقفش تک‌کارکردی بود.

جدای از این مسائل، بررسی اسناد موجود نشان می‌دهد، برگزاری مراسم عزاداری به دلیل اختلافات حیدری و نعمتی^۱ معمولاً با درگیری در شوشتر همراه می‌شد، از این‌رو، در دهه ۴۰، معمولاً از طرف حکومت از ایجاد مراسم عزاداری در ایام ۸ و ۹ محرم جلوگیری و فقط در روز عاشورا عزاداری امام حسین(ع)، آن هم با یکسری اقدامات امنیتی برگزار می‌شد (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سند شماره ۲۹۳/۴۹۶۲۱)، به همین دلیل، به جز وقفی که حاجی نبی مشاک صرف روضه‌خوانی نمود،

۱. در تحفة العالم درباره تقسیم‌بندی محلات شوشتر و علت آن آمده است: «از عهد پادشاه گیتی‌ستان، شاه عباس صفوی، انارالله برهانه، که بنابر بعض مصالح سلطنت، رسم حیدری‌نعمتی را در هر یک از بلاد ایران شیوع و به این سبب الی الان در ایام هرج و مرج انواع فتنه و فساد به وقوع آید، شهر شوشتر را نیز به دو محله نمودند». محله دستوا و محله گرگر، محلات دستوا نعمتی‌خانه... گرگر را نیز حیدری‌خانه می‌گفتند (شوشتری، ۱۳۶۳: ۵۸).

شده است که از این میان، ۵ مورد آنها در دوره پهلوی اول و سه مورد در دوره پهلوی دوم انجام شده است. از میان اسناد دوره پهلوی اول، تنها سه مورد وقفنامه است و از دو مورد دیگر، یکی تولیتنامه مربوط به امامزاده سید محمد ماهر و است که بر این اساس، در سال ۱۳۰۵/۱۹۲۶م تولیت دو مغازه به محمدرضا و پدرش مهدی غلامحسین بن مهدی متولیان موروثی امامزاده واگذار شده تا عواید آنها را صرف بقعه کنند. در این سند تأکید شده است که متولی عواید و واردات بقعه را تنها برای آن صرف کند، در غیر این صورت آنها را خائن نامیده و از تولیت معزول خواهند نمود (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۳۲ شوشتر). تنظیم تولیتنامه بدین نحو نشان می‌دهد در این دوره نیز مانند سابق رسیدگی و توجه به امور امامزاده‌ها در شوشتر از اهمیت زیادی برخوردار بوده است.

یکی دیگر از اسناد، استشهادیه مربوط به بقعه براء بن مالک است که بر اساس آن، بیت‌الخلاء بقعه، که از قبل وجود داشته، حتی زمانی که زمین‌های اطراف بقعه و بیت‌الخلاء به ملکیت شخص درآمده، مالک و فرزندانش به دلیل اعتقادات عمیق مذهبی از تغییر کاربری بیت‌الخلاء خودداری نموده و مردم شوشتر همچنان از آن استفاده می‌کردند... (اداره کل اوقاف خوزستان، ۲-۵۳۸-۸ الف) در وقفنامه‌های شوشتر در دوره پهلوی، ساخت بنا مانند مسجد، مدرسه و غیره وجود ندارد، بلکه منابع مالی مانند دکان، زمین، حمام و بیت‌الخلاء، جهت مصارف مورد نیاز مساجد و امامزاده؛ مانند تعمیر و مرمت، روشنایی و فرش آنها وقف می‌شده است. در این میان وقف دکان بیش از موارد دیگر به چشم می‌خورد، از جمله

۱۹۶۵م با خریداری ۸ متر زمین، جهت ایجاد سرویس بهداشتی برای مسجد حاج زمان، از مؤمنین درخواست کمک برای اتمام آن را داشته است (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۲۷ شوشتر). این مسئله گویای توجه واقفین به امر بهداشت در دوره پهلوی و در جهت رفع نیازهای بهداشتی مردم است که به عبارتی کارکرد اجتماعی وقف را نشان می‌دهد.

۴. تحلیل جدول توزیع نوع موقوفات شوشتر در دوره پهلوی

مسئله وقف در شوشتر و مسائل مربوط به آن از سابقه زیادی برخوردار است. از وقف مدرسه و مسجد میرشکار در دوره صفوی گرفته تا ادوار معاصر که به اشکال مختلفی مانند اماکن مذهبی، مسکونی، تجاری، آموزشی و... تا دوره پهلوی ادامه یافته است. در جدول زیر، ضمن اشاره به موقوفات شوشتر در دوره پهلوی، تلاش شده است تا به تحلیل و تبیین آنها پرداخته شود. این آمارها براساس بررسی اسناد موقوفات موجود در اداره اوقاف شوشتر و اهواز است که تقریباً در هر دو جا یکسان بودند، اما به دلیل جامع بودن اسناد موجود در اداره اوقاف شوشتر، به اسناد این شهر استناد شده است. در این قسمت سعی شده با دسته‌بندی موقوفات، براساس نوع موقوفه، تصویر بهتری از نحوه پراکندگی موقوفات و کارکرد آنها ارائه شود. محدوده بررسی موقوفات در اینجا، شوشتر در کل دوره پهلوی است. این دوره به دلیل مدرنسازی شتابزده، تغییر سیاست مذهبی حکومت، کاهش نفوذ روحانیون و تغییرات صورت گرفته در موقوفات مهم و قابل توجه است. در این زمان، براساس اسناد، تنها ۸ مورد وقف انجام

چون باغ^۱، حمام^۲، خانه^۳، حیاط^۴، دستگاه گچ‌پزی^۵ و کاروانسرا^۶ وقف شده است.

براساس وقف‌نامه‌های شوشتر در دوره پهلوی، اکثر واقفان از طبقه تاجران و بازاریان بودند، مانند محمدحسین افضلان که از خاندان تجاری معروف افضلان به شمار می‌رود. در این برهه نیز، مانند ادوار قبل، در برخی اسناد نوع کاسبی و کالایی که در بازار به فروش می‌رسیدند به‌عنوان پسوند نام واقف آورده می‌شد مانند مشهدی عطار، همچنین واقفان این طبقه در اسناد با القاب حاجی و مشهدی ذکر شده‌اند (قبری مرداسی، ۱۳۹۵: ۹۰-۹۱). در واقع، کثرت حاجیان در میان واقفین، گویای اهمیت زیاد اعتقادات مذهبی مردم شوشتر است که در صورت داشتن شرایط مالی مناسب به حج می‌رفتند.

در اکثر وقف‌نامه‌های این دوره، تولید موقوفه در ابتدا مادام‌العمر با خود واقف است و بعد تولید به اولاد ذکور یا فرزندان رسیده است. در مواردی واقف، تولید موقوفه بعد از مرگ را به معتمدین شوشتر یا متولیان امامزاده واگذار می‌کرد، گاهی اوقات نیز، تولید را ضمن واگذار نمودن نسل بعد نسل به اولاد ذکور، نظارت بر آن را به عهده اداره اوقاف شوشتر قرار می‌دادند.

وقف‌نامه امامزاده محمد بازار در سال ۱۳۰۵/۱۹۲۶م که شامل ۲۲ باب مغازه مانند دکان نجاری، زرگر، عطاری و... است (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۳۴ شوشتر). علت این امر، از یک سو، رونق تجارت در شوشتر، به واسطه قرار گرفتن گرفتن بر سر راه‌های ارتباطی (دوبد، ۱۳۷۱: ۲۹۳) و مرهون کشتیرانی در کارون بود که سبب حمل کالاهای تجاری از این شهر و بندر شلیلی - از بنادر شوشتر - شده بود. از طرف دیگر ساکنان و شاغلان بازار به دلیل پیوستگی دیرینه بازار و روحانیت بیشترین حضور را در فعالیت‌های مذهبی و اجتماعی، به‌خصوص در زمینه وقف مغازه و دکان داشتند (یوسفی، ۱۳۸۹: ۹۳).

یکی دیگر از منابع وقف در دوره پهلوی، وقف زمین است (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۹ شوشتر). در واقع زراعت و کشاورزی در شوشتر، به واسطه سد شادروان و بندهایی که بر روی شطیط، نهر مسرقان و میان‌آب ایجاد شده بود، فراوان بود. مؤلف *تحفة العالم* در بیان توصیف زراعت شوشتر نوشته: «باغ و بساتین و زرع صیفی آن قدر به عمل آمد که تا بلاد بعیده از شوشتر می‌رفت...». وقف زمین در عصر پهلوی نیز نشان از رونق کشاورزی شوشتر مانند گذشته است. از نظر کشاورزی، غله بیشترین محصولی بود که کشت می‌شد (دلفی موسوی، ۱۳۹۴:

۷۷)، از این رو وجود زمین‌های غله در شوشتر سبب رواج این نوع وقف شده است؛ در حالی که در وقف‌نامه‌های دوره پهلوی به وقف زمین، دکان، حمام و بیت‌الخلا برمی‌خوریم، در دوره‌های قبل، به‌خصوص دوره قاجار، علاوه بر اینها، موارد دیگری

۱. اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۴ شوشتر
۲. اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۱۲ شوشتر
۳. اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۱۳ شوشتر
۴. اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۱۵ شوشتر
۵. اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۱۵ شوشتر
۶. اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۳۳ شوشتر

بعد اداره اوقاف شوشتر، در دهه ۵۰ شمسی، مستقل شد و مرکز آن در ابتدا در خیابان امام شرقی شوشتر، بعد در نزدیکی ترمینال شهر قرار داشت، سپس به خیابان شریعتی شرقی منتقل شد و در حال حاضر در خیابان شریعتی غربی واقع است. در دوره پهلوی، به علت اهمیت زیادی که به مسائل امنیتی، ارتش، و نظامی گری داده می شد، رؤسای سازمان اوقاف و مدیرکل ها همه نظامی بودند و عناوینی مانند سرتیپ، سرهنگ و غیره داشتند. صورت ظاهری اسنادی که توسط روحانیون تنظیم می شد، با آنهایی که در دفاتر اسناد رسمی ثبت می شدند، تفاوت هایی داشت؛ از جمله اینکه در اسناد ثبت شده به دست روحانیون، توضیحات زیاد همراه با جزئیات بود، اما اسناد دفاتر معمولاً خلاصه و کوتاه بودند. اکثر اسناد دوره پهلوی دست نویس بوده تنها سندی که در دفترخانه اسناد رسمی ثبت شده، سند وقف سیدحسین نبوی برای مسجد سیدحسین بود (منصوری، مصاحبه، ۱۳۹۶).

در این برهه، سیاست ضددینی و تقابل رضاشاه با روحانیت سبب شد تا رضاشاه هرچه بیشتر به سوی روشنفکران غیرمذهبی و اعمال سیاست های فرهنگی غیردینی سوق یابد. بنابراین سعی نمود، با تضعیف دین و باورهای مذهبی در جامعه، از موقعیت اجتماعی روحانیون کاسته و نفوذ آنان را در برابر جریان نوسازی از بین ببرد (فلاح زاده، ۱۳۹۱: ۱۵۵؛ امینی، ۱۳۸۵: ۲۹۹؛ بصیرت منش، ۱۳۷۵: ۶۲-۶۳).

از آنجا که اداره مسائل مربوط به وقف به وسیله روحانیون و استفاده از عواید اوقاف جهت کمک به

ردیف	تاریخ وقف	واقف	میزان و نوع موقوفه	نیت وقف- مصرف موقوفه	متولی
۱	۱۳۰۵	رونوشت تولیت نامه	دکاکین مربوط به بقعه مبارکه	بر بقعه محمد ماهرو	محمدرضا و پدرش مشهدی غلامحسین
۲	۱۳۰۵	مشهدی اسدالله عطار و دیگران	۳۲ باب دکان	بقعه سید محمد بازار	حاج اسماعیل ابریشم کار وحاج عبدالحسین نمکی
۳	۱۳۰۹	محمد حسین شوشتری افضلان	ثلث زمین حمام معروف به حمام سید ناصرالدین	برمسجد سید ناصرالدین	_____
۴	۱۳۰۹	استشهادیه مشهدی باذغلی	بیت الخلاء	بقعه برای بن مالک	_____
۵	۱۳۱۰	حاجی حبیب بن استادرجب	سه قطعه زمین	بر مسجد معروف به مرحوم حاجی اسماعیل طراحی	_____
۶	۱۳۳۳	حاجی محمد و حاجی علی ولدان و حاجی نبی مشاک	یک باب دکان به شماره ۹۱۹ واقع در راسته تشگسازان	روضه خوانی ابا عبدالله عمو دکوری نسل اندر نسل	مادام الحیات باوقف و بعد از ایشان با اولاد دکوری نسل اندر نسل
۷	۱۳۴۱	سید محمد حسین سینوی	شش دکان دو باب دکان	جهت تعمیرات مسجد فوت وی با ارشد اولاد دکوری	مادام الحیات باوقف و بعد از فوت وی با ارشد اولاد دکوری
۸	۱۳۳۳	باغ: آقای پخشی کالک پورزاده مشتری: مشهدی محمد عطاری واقف: مشهدی محمد عطاری	مقتلر هشت متر زمین از شمال غربی خانه ملکی متصرفی	جهت احداث سرویس بهداشتی برای مسجد حاجزمن	_____

جدول کارکرد و مصارف موقوفات شوشتر در دوره پهلوی

(منبع: برگرفته از آمار اسناد موجود در اداره اوقاف شوشتر)

۵. زمینه ها و دگرگونی ها

اداره اوقاف شوشتر در ابتدا تحت عنوان اداره اوقاف شوشتر و دزفول، با مرکزیت دزفول بود، اما

تغییر و تحول شدند، ۷ مورد بودند که شامل موقوفه زمین کشاورزی ماهرو^۱، موقوفه مقام صاحب‌الزمان^۲، موقوفه سید محمد گلابی^۳، موقوفه نیک زن^۴، موقوفه مقام خضر^۵، موقوفه مسجد عبدالله بانو^۶ و موقوفه مقام امیرالمومنین^۷ می‌باشند.

از آنجا که یکی از اختلافات امام خمینی با دولت پهلوی بر سر همین مسئله خارج شدن زمین‌های وقفی از وقفیت بود، به طوری که در اوایل انقلاب در سال ۱۳۵۷ / ۱۹۷۸م امام فتوای بر لزوم وقف دادند، مبنی بر اینکه موقوفات باید

مردم و مسایل عام‌المنفعه سبب کسب قدرت آنها شده بود، سیاست دولت پهلوی جهت تضعیف قدرت روحانیون، خارج نمودن زمین‌های وقفی از دست آنها، به بهانه اصلاحات ارضی، و تبدیل آنها به نسق‌های زراعی بود (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۷۵؛ منصوری، مصاحبه، ۱۳۹۶). بدین ترتیب، لایحه قانونی اصلاحات ارضی در تاریخ ۱۹ دی‌ماه ۱۳۴۰ / ۹ ژانویه ۱۹۶۲ تصویب شد. سپس مواد الحاقی، مشتمل بر ۵ ماده و ۷ تبصره، در تاریخ ۲۷ دی‌ماه ۱۳۴۱ / ۱۷ ژانویه ۱۹۶۳ به تصویب رسید که با تصویب این لایحه دولت مجاز شد که اوقاف خاصه را، بدون استثناء، به فروش برساند، البته منظور رقبات مزروعی بوده است (احمد بن سلمان، ۱۳۵۸: ۸۲). در مرحله دوم آئین‌نامه اصلاحات ارضی در اول مردادماه ۱۳۴۳ / ۲۳ جولای ۱۹۶۴م و مواد الحاقی آن در اردیبهشت ماه ۱۳۴۶ش / می ۱۹۶۷م تصویب شد و در این مرحله، بنا به برخی نوشته‌ها، تعداد ۱۱۰۸۵ رقبه از رقبات عام به مدت ۹۹ سال به اجاره ۲۴۰۶۵ زارع واگذار گردید و تعداد ۱۰۰۵ رقبه از رقبات موقوفات خاص به مدت ۳۰ سال به ۲۳۱۲۸ زارع به اجاره داده شد (احمد بن سلمان، ۱۳۵۸: ۸۳). بالاخره در ۲۱ فروردین ۱۳۵۰ / ۱۰ آوریل ۱۹۷۱ قانون اجازه تبدیل به احسن و واگذاری دهات و مزارع موقوفه (عام) تصویب شد. «در این سال به دلیل آگاهی بسیاری از کشاورزان از فقه اسلامی، رژیم موفق به اجرای آن نگردید.» تا اینکه تعدادی از خوانین و وابستگان درباری، زمین‌های موقوفه را خریداری کردند و این مسئله باعث شد موقوفات کم‌کم از بین برود (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۹۱-۹۲). در شهرستان شوشتر نیز املاک وقفی که در جریان اصلاحات ارضی دچار

۱. امامزاده ماهرو در خیابان شریعتی کنار پل گرگر شهر شوشتر واقع شده است که بر روی لوحه‌ای که در سمت ورودی آن نصب شده است سال ۱۲۷۹ق خوانده می‌شود (مریدی‌شوشتری، ۱۳۹۲: ۱۴۱).

۲. مقام صاحب‌الزمان در شمال شرقی شهر شوشتر در منطقه بلیتی واقع شده و قبرستان اصلی شهر نیز محسوب می‌شود (مریدی‌شوشتری، ۱۳۹۱: ۱۳۸).

۳. سید محمد گلابی، در شمال شهر مشرف به بند میزان مربوط به یکی از سادات تلغر است که تنها از گیاهان محل تغذیه می‌کرد به همین دلیل به این نام معروف شد. این بنا از آثار زمان صفویه است، تاریخ تعمیر این بنا را به زمان قاجار نسبت می‌دهند (مریدی‌شوشتری، ۱۳۹۱: ۱۴۱).

۴. نیک‌زن نام بقعه‌ای است واقع در طریق میاناب، تقریباً دوکیلومتری شهر، نزدیک بقعه علی‌کم دریده دارای قبر و گنبدی بزرگ و ایوان و طاق‌های متعدد... (اقتداری، ۱۳۷۵: ۷۷۷-۷۷۸).

۵. مقام خضر از بناهای قدیمی شوشتر است که تاریخ ساختمان آن معلوم نیست (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۱۳۴-۱۳۵).

۶. در سال ۱۲۴۴ق آقا حبیب، آقا علی و آقا عزیز و آقا کریم، فرزندان آقا محمدرضا یوزباشی، اراضی خود را که واقع در گرگر بود، وقف مدرسه و مسجد عبدالله بانو نمودند (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۱۰ شوشتر).

۷. در سال ۱۲۷۳ق، سید ابوالفتح معروف به آقا بزرگ یک قطعه زمین نزدیک مقام امیرالمومنین را وقف این جایگاه نمودند (اداره کل اوقاف خوزستان، سند آرشیو ۳ شوشتر).

مرجع الاحکام حجة الاسلام بدرالعلماء شمس الفقهاء مولینا الحاج شیخ محمدرضا مجتهد دام ظلّه العالی بعد از وظائف دعاگویی صحت و دوام سلامتی وجود ذیجود اقدس انور بشرف عرض عالی می‌رسانم فدویان خدمه بقعه سیدمحمد بازار و استدعا از حضور مبارک می‌نمائیم که تولیت و اختیار دکاکین صدر عریضه را تفویض فرمایید^۱ به جناب کهنه الحاج حاج اسمعیل ابریشم کار و خیرالحاج حاج عبدالحسین نمکی ...

به حال وقف باقی بمانند و به سنت وقف عمل شود (نوری، ۱۳۸۹: ۳۶). همین فتوا باعث شد دولت به مجلس لایحه‌ای نسبت به برگشت اموال وقفی ارائه دهد و در سال ۱۳۶۳/۱۹۸۴م قانون ابطال فروش رقبات عام و اراضی تصویب شد و اسناد کلیه موقوفات باطل شده به حال وقفیت برگشت (مجموعه قوانین و مقررات اصلاحات ارضی خالصه و تعیین متصرفین اراضی دولتی: ۲۷۷؛ سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۹۶: ۳۹).

۶. بازخوانی وقف‌نامه شماره ۳۴ شوشتر:

بسم الله الرحمن الرحيم

تفضیل دکاکین موقوفه بقعه متبرکه سید محمد بازار در دارالمؤمنین شوشتر بدین وجه است به تاریخ ۲۲ شعبان سنه ۱۳۴۵

دکان نجاری، دکان زرگر، دکان حاج حسین ابریشم کار، دکان حاج علی دناک، دکان خواجه اسدالله سقابزاز، دکان مشهدی اسدالله عطار، دکان حاج جعفر عطار، دکان حاج عبدالرضا عبافروش، دکان محمدعلی خیاط، دکان خواجه محمدجواد بن حاج علی عطار، دکان عباس بن حاج اسدالله عطار، دکان خواجه حسین بن خواجه احمد عطار، دکان مرحوم حاج محمدحسن عطار، دکان رجبعلی عطار، دکان خواجه علی اکبر عطار، دکان مصطفی کاغذی، دکان محمدجواد شانه‌ساز، دکان کاظم بزاز، نصفه دکان اسفندیار رجب شانه‌ساز، دکان حسنعلی قلیان‌ساز، دکان سبزی‌فروش که سابقاً حدادی بود، دکان حوض خانه شانه‌ساز، ۲۲ قلم

حضور مبارک حضرت مستطاب ملا ذالانام

منبع: اداره اوقاف کل استان خوزستان

۱. در متن « فرمائید» آمده است.

نتیجه

مواردی برخوردار نمی‌کنیم و وقف منابع و امکانات محدود به همین کارکرد مذهبی و کارکرد اجتماعی توأم با آن می‌باشد. از طرف دیگر از آنجا که آموزش رسمی و دولتی می‌شود و مدارس دولتی و مدرن در شوشتر مانند شهرهای دیگر نیز تشکیل می‌شود، وقف در این زمینه‌ها براساس اسناد موجود وجود ندارد، این در حالی است که تا قبل از دوره پهلوی، منابعی توسط واقفان به وقف مدرسه اختصاص داده می‌شده است که مسجد و مدرسه عبدالله بانو در دوری قاجار نمونه آن است. بنابراین در این دوره ساخت بنا مانند مسجد، مدرسه و غیره در شوشتر وجود ندارد بلکه منابع مالی مانند دکان و زمین را جهت مصارف مورد نیاز مساجد و امامزاده؛ مانند تعمیر و مرمت، روشنایی و فرش آنها وقف می‌کردند.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه کاظم فیروزمند و دیگران. تهران: نشر مرکز.
- ابن بطوطه (۱۳۷۶). *سفرنامه*. ترجمه علی موحد. تهران: آگاه.
- احمد بن سلمان. ابوسعید (۱۳۵۸). *مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف*. تهران: انتشارات سازمان اوقاف.
- اداره اوقاف کل خوزستان: سند آرشیو ۳ شوشتر، سند آرشیو ۴ شوشتر، سند آرشیو ۵ شوشتر، سند آرشیو ۹ شوشتر، سند آرشیو ۱۰ شوشتر، سند آرشیو ۱۲ شوشتر، سند آرشیو ۱۳ شوشتر، سند آرشیو ۱۵ شوشتر، سند آرشیو ۲۷ شوشتر، سند آرشیو ۲۹ شوشتر، سند آرشیو ۳۱ شوشتر، سند آرشیو ۳۲ شوشتر، سند آرشیو ۳۳ شوشتر، سند

در دوره پهلوی، با توجه به سیاست ضد مذهبی حکومت، که سعی در تضعیف مذهب و روحانیت داشتند، امور وقف دچار تغییر و تحولات اساسی گشت به این نحو که در زمان پهلوی اول، به دلیل ممنوعیت عزاداری امام حسین (ع) و سخت‌گیری‌های زیاد، سندی از وقف بر این مورد در شوشتر یافت نشده است، این در حالی است که در ادوار قبلی مانند عصر قاجاریه که اوج توجه به آداب و رسوم مذهبی است، این نوع وقف در میان مردم شوشتر از گسترش زیادی برخوردار بوده است، اما وقف برای احتیاجات مسجد و امامزاده همچنان انجام می‌شده است. در دوره پهلوی دوم به دلیل اصلاحات ارضی و باز در راستای کاهش قدرت روحانیان، زمین‌های وقفی از وقفیت خارج شدند، گرچه بعد از انقلاب اسلامی در پی قانون ابطال فروش رقبات عام و اراضی دوباره به حالت وقف برگشتند. در این برهه، واقفان، بیشتر گرایش به امور مذهبی مانند عزاداری امام حسین (ع)، ساخت و تعمیر مسجد، رسیدگی به امور امامزاده‌ها و ساخت سرویس بهداشتی برای امامزاده‌ها دارند، چرا که به دلیل عدم حمایت از چنین مسائلی توسط حکومت، با توجه به مقتضیات زمان، سعی می‌کردند اموال و منابعشان را در چنین مواردی وقف کنند که نیاز روز جامعه بود، از طرف دیگر از آنجا که ساختار شهری تغییر پیدا کرد و در راستای مدرن‌سازی، مکان‌هایی چون بیمارستان، مدرسه، پل و غیره توسط دولت ساخته می‌شد شاید به همین دلیل در وقف‌نامه‌های این دوره در شوشتر به چنین

- رضوی. الف. آرشیو ۳۴ شوشتر، ۱-۵۳۸-۸، الف، ۲-۵۳۸-۸.
- شوشتری، میرعبداللطیف خان (۱۳۶۳). *تحفه العالم و ذیل التحفه* (سفرنامه و خاطرات میر عبداللطیف خان شوشتری). به اهتمام صمد موحد. تهران: طهوری.
- فلاح زاده، سیدحسن (۱۳۹۱). *رضاخان و توسعه ایران*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- قاسمی زاده راوری، محمد (۱۳۹۶). *نگاهی نو به آثار اجتماعی وقف*. تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
- قنبری مرداسی، جمیله (۱۳۹۵). *کارکرد سنت وقف در خوزستان در دوره قاجار و پهلوی*. کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی. دانشگاه شهید چمران اهواز، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- کریمی، قمر (۱۳۹۱). *بررسی موقوفات دو شهر شوشتر و دزفول در دوره قاجار*. کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی. دانشگاه الزهراء (س). دانشکده ادبیات، زبان های خارجه و تاریخ.
- کشاورز، محمد (۱۳۸۸). *بررسی انگیزه های واقفان در شهر تهران*. فصلنامه میراث جاویدان. سال هفدهم. شماره ۶۸. ص ۱۰۰-۱۰۹.
- لمبتون، ا.ک.س (۱۳۶۲). *مالک و زارع*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: علمی و فرهنگی.
- مجموعه قوانین و مقررات اصلاحات ارضی خالصه و تعیین متصرفین ارضی دولتی.
- میردی شوشتری، اکرم (۱۳۹۱). *شوشتر یعنی خوب تر*. اهواز: انتشارات ترآوا.
- مکی، حسین (بی تا). *تاریخ بیست ساله*. تهران: علمی.
- نجفی، محمدحسن (۱۳۹۲). *جوهر الکلام*. تهران: بی نا.
- نوری، محمد (۱۳۸۹). «تحولات تاریخی و کارآمدی وقف در ایران». فصلنامه میراث جاویدان. ش ۷.
- اسدپور، حمید و دیگران (۱۳۹۶). «سنت نبوی وقف و جایگاه آن در حیات اجتماعی شوشتر از عهد صفوی تا قاجاریه». *ماهنامه آفاق علوم انسانی*. شماره هشتم. ص ۱-۲۶.
- امام شوشتری، محمدعلی (۱۳۳۱). *تاریخ جغرافیایی خوزستان*. تهران: امیر کبیر.
- امینی، علیرضا (۱۳۸۵). *تحولات سیاسی اجتماعی ایران از قاجاریه تا رضاشاه*. تهران: نشر قومس.
- بصیرت منش، حمید (۱۳۷۵). «سیاست مذهبی حکومت رضاشاه» *تاریخ معاصر ایران* (مجموعه مقالات). کتاب دهم. موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی.
- جزایری شوشتری، سیدعبدالله (۱۳۹۵). *تذکره شوشتر*. تصحیح مهدی کدخدای طراحی. اهواز: نشر ترآوا.
- دلفی موسوی، اکبر (۱۳۹۵). *تاریخ کشتیرانی در کارون*. اهواز: انتشارات ترآوا.
- دوبد، بارون (۱۳۷۱). *سفرنامه لرستان و خوزستان*. ترجمه محمدحسین آریا. تهران: علمی و فرهنگی.
- سازمان اسناد ملی ایران (۱۳۷۱). *خشونت و فرهنگ: اسناد محرمانه کشف حجاب*. به کوشش مدیریت پژوهش، انتشارات و آموزش تهران. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): سند شماره ۲۹۳/۴۹۶۲۱.
- سازمان اوقاف و امور خیریه (۱۳۹۶). *قانون اوقاف*. چاپ ششم. تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
- سلیمی فر، مصطفی (۱۳۷۰). *نگاهی به وقف و آثار اقتصادی- اجتماعی آن*. مشهد: آستان قدس

ص ۳۱-۵۲.

یوسفی، سکینه (۱۳۸۹). *ویژه‌نامه نقش اصناف در*

انقلاب اسلامی. مشهد در انقلاب اسلامی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

مصاحبه

منصوری، غلامحسین. ۵۳. (۱۳۹۶/۹/۲۳). کارمند اداره اوقاف شوستر. شوستر.

واقعۀ کشف حجاب (۱۳۷۳). *اسناد منتشر نشده از واقعۀ کشف حجاب در عصر رضاخان. به اهتمام مرتضی جعفری و دیگران. سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی. مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.*

